

Lorestan University

Clarifying the Nature of the Obligation of Enjoining Good: An Analytical Comparison Between the "Concept of Ummah" and "Mutual Guardianship"

Ahmad Bazrafshn¹ , Maryam Aghaei Bajestani² and Ali Rezvani³

1. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Se .C., Iselamic Azad University, Semnan, Iran.
Email: ahmad.bazrafshn@iau.ac.ir
2. Corresponding Author, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Se .C., Iselamic Azad University, Semnan, Iran. Email: maqaib@iau.ac.ir
3. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Sh .C., Iselamic Azad University, Sharod, Iran.
Email: alirezvani2200@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 24 August 2025

Received in revised form 24

October 2025

Accepted 02 December 2025

Available online 22 December 2025

Keywords:

Enjoining Good and Forbidding Wrong, Collective Obligation (wajib kifai), Individual Obligation (wajib ayni), Qur'an 3:104 (Al Imran), Qur'an 9:71 (Al Tawbah), Qur'an 5:105 (Al Ma'idah)

ABSTRACT

Objective: The present study aims to delineate the nature of the obligation of "enjoining the good and forbidding the wrong" (amr bil-maruf wa nahy an al-munkar). Despite consensus on its fundamental validity, this obligation is marked by an apparent tension between two approaches: the "sufficient-specialized" (kifai-takhasusi) and the "individual-universal" (ayni-umumi). This duality has given rise to ambiguity regarding the boundaries of individual and collective responsibility, underscoring the need for a unified model.

Method: To achieve this objective, a qualitative content analysis and comparative interpretive method were employed, examining exegetical and jurisprudential data derived from Quranic verses 104 of Al Imran, 71 of Tawbah, and 105 of Maidah.

Results: The findings indicate that the obligation of this duty possesses a multilayered and dynamic structure. Verse 104 of Al Imran emphasizes the "specialized community" (ummah mutakhasisah), elucidating the sufficient (kifai) and institutional dimension of the duty at the level of executive measures. In contrast, Verse 71 of Tawbah centers on "reciprocal guardianship" (wilayah mutaqabilah), establishing the universal and culture-building dimension at the level of public oversight and individual responsibility. Verse 105 of Ma'idah, by conditioning both dimensions upon the possibility of effecting change and the absence of detriment, serves a moderating role and completes the integrated model.

Conclusion: Accordingly, the obligation of enjoining the good and forbidding the wrong follows a composite, hierarchical, and conditional system that can provide a coherent framework for the religious and social application of this duty. By integrating individual and organizational roles, this model facilitates an effective link between religious ethics and social function. Consequently, the implementation of this duty in contemporary society acquires meaning not merely as an individual obligation, but as a cohesive mechanism for cultural development, responsible oversight, and the reform of social structures.

Cite this article: Bazrafshn, A., Aghaei Bajestani, M. & Rezvani, A. (2025). Clarifying the Nature of the Obligation of Enjoining Good: An Analytical Comparison Between the "Concept of Ummah" and "Mutual Guardianship". *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (8), 1-17. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065157.1376>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065157.1376>

Introduction

The religious duty of "enjoining the good and forbidding the wrong" (*amr bil-maruf wa nahy an al-munkar*), despite consensus on its fundamental obligation, has consistently been confronted with a theoretical tension between two approaches: "sufficient obligation" (specialized and institutional) and "individual obligation" (universal and personal). Verse 104 of Al Imran, emphasizing a "specific community" (*ummah*), serves as the basis for the sufficient approach, while Verse 71 of Tawbah, introducing this duty as a general characteristic of all believers, grounds the individual approach. This duality has given rise to ambiguity concerning the boundaries of individual and collective responsibility, as well as the relationship between citizens and authority. Given the significant practical implications of this issue (such as the withdrawal of divine blessings and the weakening of the social order should the duty be abandoned), the necessity of presenting a comprehensive analytical model capable of explaining these two approaches within a coherent framework becomes evident. This article, employing a qualitative content analysis and comparative-interpretive method, will examine the relationship between these two approaches (considering the moderating role of Verse 105 of Ma'idah) and will propose a composite, multilayered model.

Method

To achieve this objective, a qualitative content analysis and comparative interpretive method were employed, examining exegetical and jurisprudential data derived from Quranic verses 104 of Al Imran, 71 of Tawbah, and 105 of Maudah.

Results

The findings indicate that the obligation of this duty possesses a multilayered and dynamic structure. Verse 104 of Al Imran emphasizes the "specialized community" (*ummah mutakhasisah*), elucidating the sufficient (*kifai*) and institutional dimension of the duty at the level of executive measures. In contrast, Verse 71 of Tawbah centers on "reciprocal guardianship" (*wilayah mutaqabilah*), establishing the universal and culture-building dimension at the level of public oversight and individual responsibility. Verse 105 of Ma'idah, by conditioning both dimensions upon the possibility of effecting change and the absence of detriment, serves a moderating role and completes the integrated model.

Conclusion

This study, by comparatively analyzing the two Qur'anic approaches of the "specialized community" (*ummah mutakhasisah*) (Verse 104 of Al Imran) and "reciprocal guardianship" (*wilayah mutaqabilah*) (Verse 71 of Tawbah), has demonstrated that the apparent conflict between sufficient and individual obligation can be resolved through a composite, multilayered model. Within this model, Verse 105 of Ma'idah functions as a moderating principle. The framework derived from the synthesis of these three verses comprises two layers and one governing principle. The first layer is a minimal individual obligation based on reciprocal

guardianship, which defines the universal responsibility of all believers at the level of inward disapproval and verbal admonition. The second layer is an institutional sufficient obligation based on the specialized community, which specifies the specialized duty of elites, scholars, and the ruling authority at the level of practical and executive measures. The governing principle is conditionality and realism, according to which obligation at every level is contingent upon the probability of effectiveness, the absence of harm or a greater detriment, and the rational assessment of interests and corruptions. This model, while resolving the traditional dichotomy, facilitates a precise differentiation of roles: every believing citizen, as a "social observer," is responsible for oversight and admonition, while elites and the ruling authority are responsible for "institutional action" against structural deviations. Consequently, the effective revival of this duty in the present era requires coordinated interaction between these two layers and adherence to the principle of realism and wisdom.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

تبیین ماهیت وجوب امر به معروف؛ نسبت‌سنجی تحلیلی میان «مفهوم اُمت» و «ولایت متقابل»

احمد بذرافشان^۱، مریم آقایی بجزستانی^۲، علی رضوانی^۳

۱. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران. رایانامه: ahmad.Bazrafshsn@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران. رایانامه: maqaib@iau.ac.ir

۳. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران. رایانامه: alirezvani2200@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: پژوهش حاضر با هدف بازشناسی ماهیت وجوب امر به معروف و نهی از منکر انجام شده است؛ موضوعی که با وجود اجماع بر اصل آن، در تعارضی ظاهری میان دو رویکرد «کفایی-تخصصی» و «عینی-عمومی» قرار دارد. این دوگانگی سبب ابهام در تعریف حدود مسئولیت فردی و اجتماعی شده و ضرورت ارائه مدلی یکپارچه را پدید آورده است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	روش پژوهش: برای دستیابی به این هدف، از روش تحلیل محتوای کیفی و تفسیر تطبیقی بهره گرفته شده و داده‌های تفسیری و فقهی آیات ۱۰۴ آل عمران، ۷۱ توبه و ۱۰۵ مائده بررسی گردیده است. یافته‌ها: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که وجوب این فریضه ساختاری چندلایه و پویا دارد؛ آیه ۱۰۴ آل عمران بر «امت متخصص» تأکید کرده و بعد کفایی و نهادی تکلیف را در سطح اقدامات اجرایی تبیین می‌کند، در حالی که آیه ۷۱ توبه با محوریت «ولایت متقابل» بعد عینی و فرهنگ‌ساز آن را در سطح نظارت همگانی و مسئولیت فردی تثبیت می‌نماید. آیه ۱۰۵ مائده نیز با شرطی‌سازی هر دو بعد بر اساس امکان تأثیر و عدم مفسده، نقش تعدیل‌گر داشته و مدل ترکیبی را کامل می‌سازد.
کلیدواژه‌ها: امر به معروف، واجب کفایی، واجب عینی، آیه ۱۰۴ آل عمران، آیه ۷۱ توبه، آیه ۱۰۵ مائده	نتیجه‌گیری: بر این اساس، وجوب امر به معروف و نهی از منکر دارای نظامی ترکیبی، سلسله‌مراتبی و مشروط است که می‌تواند چارچوبی هماهنگ برای کاربست دینی و اجتماعی این فریضه ارائه دهد. این الگو، با تلفیق نقش‌های فردی و سازمانی، امکان پیوند مؤثر میان اخلاق دینی و کارکرد اجتماعی را فراهم می‌آورد. در نتیجه، اجرای این فریضه در جامعه معاصر نه تنها در قالب تکلیف فردی بلکه در قالب سازوکاری منسجم برای رشد فرهنگی، نظارت مسئولانه و اصلاح ساختارهای اجتماعی معنا می‌یابد.

استناد: بذرافشان، احمد؛ آقایی بجزستانی، مریم و رضوانی، علی. (۱۴۰۴). تبیین ماهیت وجوب امر به معروف؛ نسبت‌سنجی تحلیلی میان «مفهوم اُمت» و «ولایت متقابل».

پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، (۸) ۴، ۱۷-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065157.1376>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065157.1376>

مقدمه

فریضه امر به معروف و نهی از منکر، که در متون دینی از آن به عنوان «أشرف الفرائض» (خمینی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۴۶۲) و «قطب اعظم دین» (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۳۷۳) یاد شده، علی‌رغم اجماع قاطع بر اصل وجوب آن (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۱۰۱)، همواره در کانون یک تنش نظری بنیادین در فقه و تفسیر قرار داشته است. این تنش، در دوگانگی میان ماهیت «وجوب کفایی» و «وجوب عینی» تبلور می‌یابد؛ دو رویکردی که هر یک با استناد به ظواهر متون دینی، الگوی متفاوتی از مسئولیت فردی و ساختار اجتماعی - سیاسی جامعه اسلامی را صورت‌بندی می‌کنند. از یک سو، آیه شریفه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ...» (آل عمران: ۱۰۴)، با تأکید بر نقش یک «أُمَّة» یا گروهی خاص، به مثابه مستند اصلی رویکرد وجوب کفایی عمل کرده و این تکلیف را به نخبگان و صاحبان قدرت و علم تخصیص می‌دهد (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۳۱۵؛ علامه حلی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۵۹۱). از سوی دیگر، آیه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ...» (توبه: ۷۱)، این فریضه را از اوصاف ذاتی و عمومی تمام مؤمنان و تجلی «ولایت متقابل» آنان معرفی نموده و به عنوان شاهدی بر وجوب عینی آن به کار رفته است (طوسی، ۱۳۷۵ق: ۱۴۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹ق، ج ۲: ۱۸۷). این دوگانگی در سنت روایی نیز بازتاب یافته و به شکل‌گیری یک مسئله بنیادین در فقه سیاسی و اجتماعی اسلام منجر شده است: آیا امر به معروف، یک مسئولیت عمومی و فراگیر است که بر ذمه تک‌تک افراد جامعه قرار دارد، یا یک وظیفه تخصصی و نهادینه است که بر عهده گروهی مشخص (علما یا حاکمیت) گذاشته شده است؟ فقدان یک مدل تحلیلی جامع که بتواند این دو رویکرد را در یک چارچوب منسجم نظری تبیین کند، به برداشت‌های متعارض و گاه ناکارآمد از این فریضه دامن زده و ضرورت یک بازخوانی تحلیلی را آشکار می‌سازد.

اهمیت این پژوهش در پیامدهای عملی و نظری آن نهفته است. فهم دقیق ماهیت این وجوب، تأثیری مستقیم بر تعریف حدود مسئولیت فردی، ساختار قدرت در جامعه اسلامی و رابطه شهروندان با یکدیگر و با حاکمیت دارد. چنانکه در روایات متعدد، ترک این فریضه، عامل نزع برکات، تسلط اشرار و عدم استجابت دعای خوبان معرفی شده است (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۲۳۱-۲۳۲؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۳۵۳). از منظر امام باقر(ع)، این فریضه «سبیل الأنبياء و منهاج الصلحاء» است که «بها تقام الفرائض و تأمن المذاهب و تحل المكاسب و تردّ المظالم و تعمر الأرض» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۵۵). این جایگاه رفیع نشان می‌دهد که هرگونه ابهام در کیفیت وجوب آن، می‌تواند به تضعیف اساس نظام اجتماعی و دینی منجر شود. بنابراین، گذار از یک تحلیل بسیط و ارائه مدلی جامع که بتواند نسبت میان مسئولیت عمومی و تکلیف تخصصی را روشن سازد، برای کاربست صحیح و مؤثر این فریضه در جهان معاصر، ضرورتی انکارناپذیر است.

این مقاله در صدد است تا با تمرکز بر دو آیه کلیدی ۱۰۴ آل عمران و ۷۱ توبه، به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. رویکرد «أمت متخصص» در آیه ۱۰۴ آل عمران، چگونه ماهیت وجوب امر به معروف را به مثابه یک تکلیف تخصصی و کفایی صورت‌بندی می‌کند؟

۲. رویکرد «ولایت متقابل» در آیه ۷۱ توبه، چگونه این وجوب را به مثابه یک مسئولیت عمومی و عینی تعریف می‌نماید؟

۳. از نسبت‌سنجی تحلیلی میان این دو رویکرد، با در نظر گرفتن نقش تعدیل‌گر آیه ۱۰۵ مائده، به چه مدل جامع و چندلایه‌ای

از ماهیت وجوب امر به معروف می‌توان دست یافت؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها، از روش تحلیل محتوای کیفی و تفسیر تطبیقی - تحلیلی با اتکالی به دیدگاه‌های تفسیری و فقهی استفاده خواهد شد. این پژوهش با استخراج، دسته‌بندی و تحلیل انتقادی تفاسیر، آراء فقهی و استدلال‌های موجود در این منابع، به نسبت‌سنجی دو رویکرد محوری پرداخته و در نهایت، مدلی ترکیبی و چندلایه از ماهیت وجوب این فریضه را ارائه خواهد داد.

رویکرد وجوب تخصصی (کفایی)

آیه شریفه «وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ...» (آل عمران: ۱۰۴)، سنگ بنای اصلی رویکردی در فقه اسلامی است که ماهیت وجوب امر به معروف و نهی از منکر را «تخصصی» و در نتیجه «کفایی» تعریف می‌کند. این رویکرد که در میان مذاهب اسلامی، به ویژه در فقه امامیه و بخش بزرگی از اهل سنت، طرفداران قابل توجهی دارد، بر دو ستون اصلی استوار است: تحلیل واژه «أُمَّة» به مثابه یک گروه متخصص و هدفمند و نزاع تفسیری پیرامون حرف «مِن». تحلیل دقیق این دو مؤلفه نشان می‌دهد که چگونه ساختار آیه، این فریضه را از یک تکلیف فردی صرف، به یک مسئولیت اجتماعی نهادینه و نیازمند به صلاحیت‌های ویژه سوق می‌دهد.

مبانی تفسیری وجوب کفایی

مفهوم «امت» در ادبیات قرآنی، فراتر از یک تجمع ساده، بر جماعتی دلالت دارد که حول یک محور یا قصد مشترک شکل گرفته‌اند (بقاعی، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ۱۳۲). ابو عبیده در مجاز القرآن، «امت» را به معنای «جماعت» و نیز «امام» و الگوی مورد اقتدا تفسیر می‌کند (ابو عبیده، ۱۳۸۱ق، ج ۱: ۹۹). این دلالت بر «قصد مشترک» و «قابلیت الگو بودن»، مفهوم امت را به گروهی هدفمند و دارای شأنیت خاص تبدیل می‌کند. ابن قتیبه نیز صراحتاً «أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» را به معلمان و آموزگاران خیر تفسیر می‌کند (ابن قتیبه، ۱۴۱۱ق: ۹۷) که این خود، بُعد تخصصی و معرفتی این گروه را برجسته می‌سازد. در سنت تفسیری شیعه نیز، این رویکرد با روایاتی که «امت» را بر «ائمه» تطبیق می‌دهند (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲: ۸۰۷؛ عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱: ۱۹۵) یا آن را به «آل محمد (ص) و تابعانشان» اختصاص می‌دهند (قمی، ۱۳۶۳ش، ج ۱: ۱۰۸)، عمق بیشتری می‌یابد و بر تخصصی بودن این مأموریت تأکید مضاعف می‌کند.

با این حال، کانون اصلی نزاع که مستقیماً بر کفایی یا عینی بودن وجوب تأثیر می‌گذارد، در تحلیل حرف جرّ «مِن» در عبارت «مِنْكُمْ» نهفته است. اکثریت قاطع مفسران و فقهای هر دو مذهب، «مِن» را در این آیه «تبعیضیه» دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۵۴۸؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۳۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸: ۳۱۴). بر اساس این دیدگاه، خطاب آیه اگرچه متوجه همه مؤمنان است، اما مأموریت دعوت و امر و نهی، وظیفه یک «بخش» یا «گروهی» از آنان است، نه تک تک افراد. جصاص، فقیه حنفی، در احکام القرآن این آیه را حاوی دو معنای کلیدی می‌داند: اول، وجوب امر به معروف و دوم، کفایی بودن آن، چرا که اقتضای من تبعیضیه بعض افراد هست. (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۳۱۵). این دیدگاه با این استدلال تقویت می‌شود که اگر تکلیف بر عهده همگان بود، با قیام برخی، از دیگران ساقط نمی‌شد. زمخشری، مفسر معتزلی، نیز «مِن» را تبعیضی دانسته و دلیل آن را این می‌داند که امر به معروف و نهی از منکر از فروض کفایت است و هر کسی صلاحیت آن را ندارد، بلکه نیازمند علم به معروف و منکر و آگاهی از مراتب و شیوه اجرای آن است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۳۹۶).

در مقابل، دیدگاهی اقلیت که عمدتاً از زجاج، نحوی بصره‌ای، نقل شده، «مِن» را «تبیئیه» می‌داند (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۵۴۸؛ ابوالسعود، ۱۹۸۳م، ج ۲: ۶۷). طبق این تفسیر، معنای آیه این است که «همگی شما امتی باشید که...» (وَلَيَكُونُوا كَلِمَةً أُمَّةً). در این صورت، «مِن» برای تخصیص مخاطبان (مؤمنان) از میان سایر مردمان است، همانند آیه «فَأَجْتَنَّبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ» (حج: ۳۰) که به معنای اجتناب از خود بت‌هاست، نه بخشی از آن‌ها (راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۳۵۶). شیخ طوسی، فقیه و مفسر بزرگ امامی، با نقل هر دو دیدگاه، گرایش خود را به قول اکثریت نشان می‌دهد، هر چند برخی از فقهای امامیه مانند خود او در الاقتصاد و ابن حمزه، با استناد به عمومات دیگر، به وجوب عینی گرایش یافته‌اند (طوسی، ۱۳۷۵ق: ۱۴۷). با این حال، تفسیر «مِن» به معنای تبیین با چالش‌های جدی روبروست؛ از جمله اینکه در زبان عربی، «مِن» بیانیه معمولاً بر مبهم مقدم نمی‌شود (علامه حلی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۵۹۱) و مهم‌تر از آن، با مبانی فقهی که در ادامه می‌آید، سازگاری ندارد. بنابراین، غلبه با رویکردی است که «مِن» را تبعیضی دانسته و از دل آن، وجوب کفایی و تخصصی را استنتاج می‌کند.

مبانی فقهی وجوب کفایی: شرطیت علم، قدرت و تحقق غرض

رویکرد تخصصی به فریضه امر به معروف و نهی از منکر، که در تحلیل تفسیری آیه ۱۰۴ آل عمران ریشه دارد، در سنت فقهی به واسطه سه مبنای کلیدی، نظام مند و مستدل شده است: شرطیت علم و صلاحیت، شرطیت قدرت و امکان تأثیر و اصالت تحقق غرض شارع. این مبانی که در آثار فقها و مفسران هر دو مذهب شیعه و سنی به تفصیل مورد بحث قرار گرفته اند، در مجموع، وجوب این تکلیف را از حالت عینی و فراگیر خارج کرده و آن را به یک مسئولیت کفایی و منوط به شرایط خاص بدل می سازند. نخستین و بنیادین ترین مبنا، شرطیت علم و صلاحیت معرفتی است. فقها و مفسران بالاتفاق تأکید دارند که اقدام به امر و نهی، بدون شناخت دقیق «معروف» از «منکر»، نه تنها واجب نیست، بلکه می تواند خود به منکری بزرگتر تبدیل شود (فیاض، ۱۴۲۶ق: ۱۲۷). زمخشری به درستی هشدار می دهد که جاهل، «ربما نهی عن معروف و امر بمنکر» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج: ۱: ۳۹۶) و چه بسا در تشخیص مصادیق و مراتب امر و نهی، دچار خطاهای فاحش شده، در جایگاه لین، غلظت ورزد و در موضع شدت، سستی به خرج دهد (فاضل مقداد، ۱۳۷۳ش، ج: ۱: ۴۰۶). این شرط، به خودی خود، دایره مکلفان را محدود به «عالمان» می کند، چرا که توده های مردم فاقد چنین تمییز و تخصصی هستند (طبرانی، ۱۴۲۹ق، ج: ۲: ۱۰۸؛ کاشانی، ۱۴۲۳ق، ج: ۱: ۵۳۵). این همان نکته ای است که در روایت معتبر مسعده بن صدقه از امام صادق (ع) نیز به صراحت آمده و وجوب را به «العالم بالمعروف من المنکر» منحصر کرده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج: ۵: ۵۹). بنابراین، علم نه تنها شرط صحت، بلکه شرط اصل وجوب است و این فریضه را به یک وظیفه نخبگانی و تخصصی تبدیل می کند.

مبنای دوم، شرطیت قدرت و امکان تأثیر است. این مبنا که هم ریشه در عقل دارد و هم در نقل، وجوب امر و نهی را به مواردی مقید می کند که امکان موفقیت و تأثیرگذاری بر مخاطب وجود داشته باشد و در عین حال، مفسده ای بزرگتر یا ضرری متوجه امر و نهی یا سایر مسلمانان نشود (ایروانی، ۱۴۲۷ق، ج: ۱: ۵۶۴؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج: ۳: ۱۰۱). انجام این تکلیف در صورتی که به طور قطع بی اثر باشد، عملی لغو و عبث تلقی می شود (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج: ۱: ۳۹۶). مهم تر از آن، در شرایطی که این اقدام منجر به ضرر جانی، مالی یا حیثیتی شود، وجوب آن ساقط می گردد. روایات متعددی که در ذیل آیه ۱۰۵ سوره مائده نقل شده، این اصل را تأیید می کنند. حدیث ابو ثعلبه خشنی از پیامبر (ص) نمونه بارز آن است که در زمان حاکمیت «شُحاً مطاعاً و هویً متبّعاً»، فرد را به «خویصه نفسه» (پرداختن به کار خویش) امر می کند (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج: ۲: ۷۸؛ طبرانی، ۱۴۲۹ق، ج: ۲: ۴۵۸). همچنین، سخن ابن مسعود مبنی بر اینکه تا زمانی که امر و نهی پذیرفته می شود باید به آن عمل کرد و در غیر این صورت «علیکم انفسکم» (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج: ۴: ۴۰؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج: ۷: ۶۱)، به وضوح بر این شرطیت دلالت دارد. امام صادق (ع) نیز در تبیین حدیث «افضل الجهاد کلمه عدل عند امام جائر»، آن را مشروط به این می داند که حاکم آن را بپذیرد، در غیر این صورت تکلیفی نیست. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج: ۶: ۱۷۸). این شروط، به ویژه شرط قدرت که در روایت مسعده از آن به «القوی المطاع» تعبیر شده، عملاً این تکلیف را از دوش عموم مردم برداشته و آن را بر عهده کسانی قرار می دهد که از پشتوانه قدرت و نفوذ اجتماعی یا سیاسی برخوردارند.

مبنای سوم که دو مبنای پیشین را تکمیل می کند، اصالت «تحقق غرض» در واجبات کفایی است. فقهایی چون علامه حلی (۱۴۰۴ق، ج: ۱: ۵۹۱) و صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج: ۲۱: ۳۶۰) استدلال می کنند که هدف شارع از تشریح این فریضه، «وقوع المعروف و ارتفاع المنکر» است، نه اینکه هر فردی به طور مستقل این عمل را انجام دهد. از آنجا که این هدف، امری واحد است و با اقدام گروهی که دارای کفایت و صلاحیت (علم و قدرت) هستند محقق می شود، تکلیف از دیگران ساقط می گردد. این استدلال، ماهیت «توصلی» این واجب را برجسته می کند؛ یعنی آنچه اهمیت دارد، نتیجه و اثر خارجی آن است، نه نفس عمل تک تک افراد. در نتیجه، اگر گروهی متخصص و توانا (امت) این مسئولیت را بر عهده گیرند و غرض شارع را محقق سازند، دیگر وجهی برای وجوب آن بر سایرین باقی نمی ماند. این منطق، دقیقاً همان سازوکار واجبات کفایی است و به بهترین شکل، دلالت آیه ۱۰۴ آل عمران بر این نوع از وجوب را تبیین می کند.

رویکرد مسئولیت عمومی (عینی)

در مقابل رویکرد تخصصی که امر به معروف را وظیفه یک «امت» خاص می‌داند، آیه ۷۱ سوره توبه، رویکرد «ولایت متقابل» را به عنوان بنیان یک مسئولیت عمومی و فراگیر مطرح می‌کند. این آیه با توصیف مؤمنان به مثابه اولیای یکدیگر، تصویری از یک جامعه ارگانیک ارائه می‌دهد که در آن، نظارت و اصلاح اجتماعی، نه یک وظیفه برون‌سپاری شده، بلکه کارویژه‌ای ذاتی و برآمده از هویت جمعی ایمانی است. این رویکرد، وجوب این فریضه را به صورت عینی بر ذمه تک‌تک اعضای جامعه ایمانی قرار می‌دهد.

تبیین مفهوم «ولایت متقابل»: از هم‌پیمانی تا نظارت همگانی

هسته مرکزی این رویکرد در عبارت «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» نهفته است. واژه «ولایت» در اینجا، مفهومی عمیق‌تر از یک هم‌پیمانی صرف را در بر می‌گیرد. این واژه که از ریشه «و-ل-ی» به معنای قرب و نزدیکی است، در تقابل با «عداوت» به معنای دوری و تجاوز قرار دارد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۶: ۱۰۰). این ولایت، پیوندی است که بر اساس ایمان و عقیده مشترک شکل گرفته و مؤمنان را به یکدیگر متصل می‌سازد. مفسران، این ولایت را به معنای نصرت، محبت و سرپرستی متقابل در امور دین و دنیا تفسیر کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۵: ۷۶).

در این چارچوب، جامعه ایمانی شبکه‌ای درهم‌تنیده از مسئولیت‌های متقابل است که در آن، هر مؤمن در قبال صلاح و فساد دیگری احساس تعهد می‌کند. این ولایت، یک ساختار سلسله‌مراتبی نیست، بلکه افقی و دوسویه است؛ «بعضی از ایشان، اولیای بعضی دیگرند». این تعبیر، چنانکه علامه طباطبایی اشاره می‌کند، دلالت بر کینونت واحد و متفقی دارد که با وجود کثرت و تفاوت‌های فردی، یک هویت جمعی منسجم را تشکیل می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۹: ۳۳۸). این مسئولیت متقابل تا آنجا پیش می‌رود که در روایتی از امام صادق (ع) در تفسیر این آیه، «المؤمن محرم المؤمنة» تلقی شده است (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲: ۹۶)؛ استعاره‌ای که عمق تعهد و همبستگی درونی این جامعه را برای حفظ و حراست از یکدیگر به تصویر می‌کشد. بنابراین، ولایت متقابل، زیربنای نظری یک نظارت همگانی است که هر فرد را به یک دیده‌بان و مصلح اجتماعی برای دیگران تبدیل می‌کند.

امر به معروف به مثابه تجلی کارکردی ولایت متقابل

بر اساس ساختار آیه ۷۱ سوره توبه، عبارت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» نه به عنوان یک وصف عرضی یا تکلیفی مجزا، بلکه به مثابه تفسیر و تبیین کارکردی همان «ولایت متقابل» ظاهر می‌شود. این گزاره، به لحاظ نحوی و بلاغی، در جایگاه شرح و تفصیل گزاره پیشین (بعضهم اولیاء بعض) قرار گرفته و نشان می‌دهد که این ولایت و سرپرستی همگانی، چگونه در عرصه عمل اجتماعی تجلی می‌یابد (مطهری، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۲۲۵؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴: ۶۹). به عبارت دیگر، امر به معروف و نهی از منکر، فعالیتی است که از دل این مسئولیت مشترک برمی‌خیزد و به آن معنا و مصداق خارجی می‌بخشد.

آیه شریفه، این عمل را به «المؤمنون و المؤمنات» به صورت عام و فراگیر نسبت می‌دهد و آن را در کنار دیگر ارکان هویتی جامعه ایمانی، مانند اقامه نماز، ایتاء زکات و اطاعت مطلق از خدا و رسول، قرار می‌دهد. این هم‌نشینی، دلالتی عمیق بر جایگاه بنیادین امر به معروف در تعریف هویت مؤمن دارد. همان‌گونه که اقامه نماز، تجلی رابطه عمودی با خداوند و ایتاء زکات، مظهر تعهد اقتصادی-اجتماعی است، امر به معروف و نهی از منکر نیز تجلی تعهد نظارتی و اصلاحی مؤمنان نسبت به یکدیگر است. این ساختار، به روشنی نشان می‌دهد که این فریضه، یک وظیفه عمومی و از اوصاف ذاتی هر فرد مؤمن است، نه یک تخصص محدود به گروهی خاص.

این برداشت، مبنای اصلی دیدگاه قائلین به وجوب عینی قرار گرفته است. شیخ طوسی در التبیان، با استناد به همین عمومیت در توصیف مؤمنان، استدلال می‌کند که این آیه بر وجوب عینی امر به معروف و نهی از منکر دلالت دارد، زیرا خداوند آن را از صفات تمام مؤمنان قرار داده و اختصاص به قوم خاصی نداده است. (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۲۵۷). این دیدگاه، که در آثار فقهی

دیگر نیز بازتاب یافته (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹ق، ج ۲: ۱۸۷)، رویکردی را پایه‌ریزی می‌کند که در آن، هر فرد به حکم ایمان و ولایت، یک «دیده‌بان» و «مصلح اجتماعی» است و مسئولیت حفظ سلامت جامعه بر دوش همگان قرار دارد. بنابراین، از منظر این آیه، ترک امر به معروف، نه تنها ترک یک فریضه، بلکه تخلف از لوازم ذاتی «ولایت ایمانی» و نقص در هویت جمعی جامعه اسلامی است.

تحلیل تقابلی: تعریف «ولایت مؤمنان» در برابر «مناسبات منافقان»

برای درک عمیق‌تر ماهیت «ولایت متقابل» و دلالت آن بر وجوب عینی امر به معروف، تحلیل تقابلی آن با الگوی رفتاری منافقان که در همین سوره ترسیم شده، راهگشاست. قرآن کریم در توصیف منافقان از عبارت «الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ» (توبه: ۶۷) استفاده می‌کند، در حالی که برای مؤمنان تعبیر «بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (توبه: ۷۱) را به کار می‌برد. این تمایز ظریف واژگانی، صرفاً یک تنوع در بیان نیست، بلکه نشان‌دهنده دو رویکرد کاملاً متفاوت از هویت و کنش اجتماعی است. برخی از مفسران بر این تفاوت تأکید کرده‌اند. عبارت «بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ» بیانگر یک همسانی و هم‌سنخی در ماهیت و منشأ است؛ گویی نفاق یک گروه، از نفاق گروه دیگر نشأت گرفته و رابطه‌شان مبتنی بر تقلید، همرنگی با جماعت و تبعیت از هوای نفس است، نه یک پیمان آگاهانه (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۶: ۱۰۰). این رابطه، یک هم‌شکلی منفعلانه در مسیر شر است که کارکرد اجتماعی آن به «يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ» (توبه: ۶۷) می‌انجامد. در این الگو، هیچ تعهدی برای اصلاح متقابل وجود ندارد، زیرا معیار، تبعیت از وضع موجود و تقویت ضلالت یکدیگر است.

در مقابل، «بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» یک رابطه فعال، آگاهانه و مبتنی بر پیمان و تعهد را به تصویر می‌کشد. «ولایت» در اینجا، برخلاف «مِنْ بَعْضٍ»، نشان‌دهنده یک انتخاب و التزام ارادی برای نصرت و سرپرستی یکدیگر در مسیر حق است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰: ۱۵۱). این ولایت، یک رابطه اصلاحی و مسئولانه است که کارکرد اجتماعی آن دقیقاً در نقطه مقابل منافقان، یعنی «يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» تعریف می‌شود. بنابراین، امر به معروف و نهی از منکر، پیامد طبیعی و منطقی «ولایت» است. مؤمنی که خود را ولی و متعهد به سرنوشت برادر ایمانی‌اش می‌داند، نمی‌تواند در برابر انحراف او بی‌تفاوت باشد. این بی‌تفاوتی، به معنای نقض همان پیمان ولایت است.

این تحلیل دیالکتیکی نشان می‌دهد که قرآن، دو الگوی کنش جمعی را در برابر هم قرار می‌دهد:

۱. الگوی منافقان (هم‌سنخی در ضلالت): رابطه‌ای مبتنی بر تقلید و هوای نفس که به «امر به منکر» و تقویت انحراف متقابل منجر می‌شود.

۲. الگوی مؤمنان (ولایت در هدایت): رابطه‌ای مبتنی بر تعهد و مسئولیت آگاهانه که به «امر به معروف» و اصلاح متقابل می‌انجامد.

در نتیجه، از منظر آیه ۷۱ سوره توبه، امر به معروف و نهی از منکر نه تنها یک تکلیف، بلکه شاخص صدق و وجه تمایز «جامعه ایمانی» از «اجتماع نفاق» است. این فریضه، کارکردی ذاتی است که از دل «ولایت متقابل» برمی‌خیزد و به همین دلیل، مسئولیتی است عمومی و عینی که بر دوش تک‌تک اعضای این جامعه سنگینی می‌کند.

برون‌رفت از تعارض ظاهری: ارائه مدل ترکیبی مبتنی بر مراتب طولی وجوب

تقابل ظاهری میان رویکرد «امت متخصص» (آل عمران: ۱۰۴) که بر وجوب کفایی و تخصصی تأکید دارد، و رویکرد «ولایت متقابل» (توبه: ۷۱) که به وجوب عینی و عمومی اشاره می‌کند، در نگاه نخست، یک آنتینومی فقهی-تفسیری به نظر می‌رسد. با این حال، با عبور از تحلیل گسسته و حرکت به سوی یک هسته مفهومی، می‌توان این دو آیه را نه متناقض، بلکه مکمل یکدیگر و بیانگر دو «سطح تحلیل» یا «مرتب‌بندی طولی» از یک فریضه واحد دانست. نزاع تاریخی میان فقها، عمدتاً از تلاش برای تعمیم یک سطح به کل ماهیت فریضه ناشی شده است. در حالی که یکپارچه‌سازی این دو رویکرد در قالب یک مدل چندلایه، نه تنها تعارض را مرتفع می‌سازد، بلکه به درکی عمیق‌تر و کارآمدتر از این تکلیف بنیادین منجر می‌شود. این مدل ترکیبی، ماهیت وجوب امر به

معروف را به صورت یک ساختار پویا صورت‌بندی می‌کند که در آن، مسئولیت عمومی و اقدام تخصصی، هر یک جایگاه تعریف‌شده خود را دارند.

مرتبۀ اول (مسئولیت عمومی): وجوب عینی حداقلی مبتنی بر ولایت

این مرتبه، لایه بنیادین، فراگیر و فرهنگ‌ساز تکلیف است که مستقیماً از مفهوم «ولایت متقابل» (توبه: ۷۱) نشأت می‌گیرد و به صورت عینی بر عهده تک‌تک مؤمنان قرار دارد. این وجوب، شامل مراتب غیرتهاجمی و نظارتی امر و نهی است که قوام جامعه ایمانی به آن وابسته است و نیازمند تخصص یا قدرت اجرایی ویژه نیست. مؤلفه‌های اصلی این مرتبه عبارتند از: انکار قلبی: این اولین و ضروری‌ترین سطح مسئولیت است که از آن به «ضعف الایمان» تعبیر شده است (طبرانی، ۱۴۲۹ق، ج ۲: ۱۰۸). این مرتبه، به معنای تعهد درونی، عدم رضایت باطنی به وقوع منکر و کراهت از آن است (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۲۳۶). این حداقل تعهد فردی است که هر مؤمنی به حکم ولایت و پیوند ایمانی، موظف به آن است. تذکر لسانی و موعظه: این مرتبه، شامل نصیحت، ارشاد و یادآوری است که با هدف اصلاح و بدون ایجاد تنش انجام می‌شود. این همان «تواصی به حق» است که در سوره عصر به آن اشاره شده و یک وظیفه همگانی است. ابزار اصلی در این سطح، «قول» و «کلام» است و هر فردی در دایره ارتباطات اجتماعی خود (خانواده، دوستان، همکاران) موظف به اجرای آن است. این لایه، بستر فرهنگ عمومی جامعه را شکل می‌دهد و با ایجاد حساسیت اجتماعی نسبت به معروف و منکر، از عادی‌سازی انحرافات جلوگیری می‌کند. وجوب در این سطح، عینی است زیرا هر فرد به حکم «ولایت»، در حفظ سلامت محیط ایمانی خویش مسئولیت مستقیم دارد.

مرتبۀ دوم (اقدام تخصصی): وجوب کفایی نهادینه مبتنی بر مفهوم امت

این مرتبه، لایه پیشرفته، اجرایی و ساختاری تکلیف است که مستقیماً با مدل «امت متخصص» (آل عمران: ۱۰۴) ارتباط دارد و ماهیت آن کفایی است. این سطح، شامل اقداماتی است که نیازمند علم دقیق، قدرت اجرایی و سازماندهی است و از عهده عموم مردم خارج است. این مرتبه، بازوی اجرایی و تخصصی جامعه برای مقابله با منکرات پیچیده و نهادینه است. مؤلفه‌های آن عبارتند از:

مقابله عملی (ید): این مرتبه، شامل اقداماتی فراتر از تذکر لسانی، مانند جلوگیری عملی از وقوع منکر و در سطوح بالاتر، استفاده از ابزارهای قدرت و برخورد فیزیکی است. فقها تصریح کرده‌اند که این مرتبه نیازمند تخصص، قدرت و در بسیاری از موارد، اذن حاکم شرع است تا از هرج‌ومرج جلوگیری شود (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۵۴۸؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۵: ۴۰۱).

جهاد و قتال: بالاترین مرتبه امر به معروف و نهی از منکر، مقابله با منکرات سازمان‌یافته و حاکمیتی است که ممکن است به جهاد و قتال منجر شود. این سطح به طور قطع وظیفه یک «امت» سازمان‌یافته و در رأس آن، امام یا حاکمیت اسلامی است (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۳۱۵؛ کیا هراسی، ۱۴۲۲ق، ج ۲: ۳۰۱).

در این مرتبه، تکلیف بر عهده گروهی خاص، یعنی «امت»، قرار دارد که دارای علم (برای تشخیص مصالح و مفساد) و قدرت (برای اجرای مؤثر) هستند. این همان «قوی مطاع عالم» است که در روایت مسعده بن صدقه به آن اشاره شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۵۹). وجوب در این سطح، کفایی است، زیرا هدف، رفع منکر و اقامه معروف در سطح کلان است و با اقدام این گروه متخصص، غرض حاصل شده و تکلیف از دوش دیگران برداشته می‌شود.

بنابراین، تعارض ظاهری میان دو آیه، با تفکیک مراتب تکلیف به یک «وجوب عینی حداقلی» برای همگان (برآمده از ولایت) و یک «وجوب کفایی تخصصی» برای نخبگان و حاکمیت (برآمده از مفهوم امت) حل می‌شود. این دو لایه نه تنها با یکدیگر در تضاد نیستند، بلکه مکمل هم بوده و یک نظام جامع و کارآمد برای اصلاح و نظارت اجتماعی را تشکیل می‌دهند.

اصل تعدیل‌گر: نقش آیه ۱۰۵ مائده در شرطی‌سازی و تعیین حدود مسئولیت

مدل چندلایه و وجوب امر به معروف که از جمع میان دو رویکرد قرآنی به دست آمد، نیازمند یک اصل تعدیل‌گر است تا حدود و شرایط اجرایی هر مرتبه از تکلیف را مشخص سازد. آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ...» (مائده: ۱۰۵)، دقیقاً این نقش کلیدی را در فقه امامیه ایفا می‌کند. این آیه، که در نگاه سطحی، دستاویز برخی برای ترک کلی این فریضه شده است، در پرتو سنت تفسیری و روایی اهل بیت (ع)، نه به مثابه «نافی تکلیف»، بلکه به عنوان یک اصل «واقع‌گرایانه» برای شرطی‌سازی و تعیین حدود مسئولیت عمل می‌کند.

بازخوانی آیه «عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ»: نفی تکلیف یا واقع‌گرایی در مسئولیت؟

ظاهر عبارت «عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ» (به خود پردازید) و «لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ» (گمراهی دیگران به شما زیانی نمی‌رساند)، این توهم را ایجاد کرده که این آیه، رخصتی برای ترک نظارت اجتماعی است. اما سنت تفسیری و فقهی شیعه، با قاطعیت این برداشت را رد می‌کند. علمای امامیه، با استناد به روایات و تحلیل مفهومی، نشان داده‌اند که این آیه نافی وجوب امر به معروف نیست، بلکه مکمل و مقید آن است.

اساس استدلال ایشان بر این است که شرط «إِذَا اهْتَدَيْتُمْ»، یک مفهوم جامع و چندبعدی است که خود «امر به معروف و نهی از منکر» نیز بخشی از آن محسوب می‌شود. طبرسی در مجمع البیان تصریح می‌کند که انسان تنها زمانی «مهدتی» است که امر الهی را هم در مورد خود و هم در مورد دیگران (با انکار منکر) به جا آورد (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ج ۳: ۳۹۲). علامه طباطبایی نیز در المیزان، اهتداء را به معنای سلوک در طریق هدایت الهی می‌داند که دعوت به خیر و امر و نهی، از شئون اصلی آن است (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۶: ۱۶۲). بنابراین، «اهتداء» پیش از امر به معروف محقق نمی‌شود تا بتوان به استناد آن، تکلیف را ساقط دانست.

کارکرد اصلی این آیه در سنت روایی اهل بیت (ع)، تعیین حدود مسئولیت در شرایط استثنایی است. در روایتی، در پاسخ به سؤال ابو ثعلبه خثنی از این آیه، ابتدا بر وجوب امر و نهی تأکید شده و سپس آمده است: «حَتَّى إِذَا رَأَيْتَ شَحًّا مُطَاعًا، وَ هَوَى مُتَّبَعًا، وَ إِعْجَابَ كُلِّ ذِي رَأْيٍ بِرَأْيِهِ، فَعَلَيْكَ بِنَفْسِكَ، وَ دَعُ عَنكَ أَمْرَ الْعَامَّةِ» (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲: ۳۷۳). این روایت، که با مضامین مشابه در منابع دیگر نیز آمده، به روشنی نشان می‌دهد که اصل «علیکم انفسکم» زمانی فعال می‌شود که فساد، سیستماتیک و فراگیر شده، نصیحت بی‌اثر گشته و اقدام اصلاحی، یا ناممکن است یا به مفسده‌ای بزرگتر می‌انجامد. این یک اصل واقع‌بینانه، منطبق بر قاعده «تقیه» و «نفی ضرر» در فقه شیعه است که از مؤمن نمی‌خواهد خود را بیهوده به هلاکت اندازد (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۸: ۳۶۹).

کار بست اصل تعدیل‌گر بر مدل چندمرتبه‌ای وجوب

آیه ۱۰۵ سوره مائده، به مثابه یک اصل حاکم، هر دو مرتبه وجوب عینی و کفایی را که در مدل ترکیبی ارائه شد، بر اساس مبانی فقه امامیه، تعدیل و شرطی می‌سازد:

تعدیل مرتبه اول (وجوب عینی حداقلی): مسئولیت عمومی هر مؤمن برای انکار قلبی و تذکر لسانی، تا جایی است که خوف ضرر جانی، مالی یا عرضی در میان نباشد و احتمال تأثیر وجود داشته باشد. در صورت یأس از تأثیر یا خوف از مفسده، این تکلیف از حالت وجوب ساقط می‌شود. این همان معنایی است که امام صادق (ع) در تفسیر حدیث «افضل الجهاد کلمة عدل عند امام جائر»، آن را مشروط به این می‌داند که حاکم آن را بپذیرد، «و اِلَّا فَلَاحًا» (طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۶: ۱۷۸). این نشان می‌دهد که مسئولیت فردی، نامحدود نیست و به شرایطی چون امکان تأثیر و امنیت گره خورده است.

تعدیل مرتبه دوم (وجوب کفایی نهادینه): مسئولیت «امت متخصص» یا حاکمیت برای اقدامات عملی و اجرایی (مرتبه ید و بالاتر) نیز به شدت تحت تأثیر این اصل است. در فقه شیعه، اجرای مراتب عالی امر و نهی که مستلزم اعمال قدرت و تصرف در حقوق دیگران است، اصولاً از شئون امام معصوم (ع) یا نایبان او (حاکم شرع) است و اقدام فردی در این سطح، جز در موارد دفاع

ضروری، مجاز نیست (ایروانی، ۱۴۲۷ق، ج ۱: ۵۶۵). آیه «علیکم انفسکم» در این مرتبه، به این معناست که حتی حاکمیت و نخبگان نیز در شرایطی که اقدام عملی منجر به فتنه، تضعیف کیان اسلام، یا مفسده‌ای بزرگتر شود (مانند شرایط تقیه)، موظف به تعدیل اقدامات خود و اولویت‌بخشی به حفظ اصل جامعه ایمانی هستند.

در نتیجه، آیه ۱۰۵ مائده از منظر فقه و حدیث شیعه، با وارد کردن عناصر کلیدی «عدم ضرر»، «احتمال تأثیر» و «عدم وجود مفسده‌اهم»، مدل چندلایه و خوب امر به معروف را تکمیل می‌کند. این آیه نشان می‌دهد که شریعت، در عین تأکید بر مسئولیت اجتماعی، تکلیفی مالایطاق و غیرعقلانی بر دوش مؤمنان قرار نمی‌دهد و همواره شرایط واقعی و سنجش مصالح را در اجرای این فریضه، اصلی بنیادین می‌داند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین ماهیت و خوب امر به معروف و نهی از منکر، به نسبت‌سنجی تحلیلی دو رویکرد قرآنی «امت متخصص» و «ولایت متقابل» پرداخت. یافته‌های تحقیق، که منحصراً بر تحلیل داده‌های تفسیری و فقهی ارائه شده استوار است، به پرسش‌های اصلی پژوهش چنین پاسخ می‌دهد:

نخست، رویکرد «امت متخصص» که از آیه ۱۰۴ سوره آل عمران استنباط می‌شود، با تأکید بر مفهوم «أمة» و تبعیض دانستن حرف «مِن»، ماهیت و خوب امر به مثابه یک تکلیف کفایی و تخصصی صورت‌بندی می‌کند. این رویکرد که بر مبانی فقهی شرطیت علم، قدرت و امکان تأثیر استوار است، امر به معروف را وظیفه گروهی خاص از نخبگان و صاحبان قدرت می‌داند که صلاحیت و توانایی لازم برای این اقدام نهادینه را دارا هستند.

دوم، رویکرد «ولایت متقابل» که از آیه ۷۱ سوره توبه فهمیده می‌شود، این فریضه را تجلی کارکردی پیوند ایمانی و مسئولیت متقابل میان تمام مؤمنان (زن و مرد) معرفی می‌کند. این نگاه، ماهیت و خوب امر را عینی و عمومی دانسته و آن را از اوصاف ذاتی و جدایی‌ناپذیر هویت جامعه ایمانی می‌شمارد که بر ذمه تک‌تک افراد، در سطح نظارت و اصلاح همگانی، قرار دارد.

سوم، نسبت‌سنجی این دو رویکرد نشان داد که تعارض اولیه میان آنها، با ارائه یک مدل ترکیبی و چندلایه، قابل حل است. این دو آیه، نه متناقض، بلکه مکمل یکدیگر و بیانگر دو مرتبه طولی از وجود هستند. در نهایت، آیه ۱۰۵ سوره مائده به عنوان یک «اصل تعدیل‌گر» عمل کرده و با وارد کردن عناصر واقع‌گرایانه‌ای چون امکان تأثیر و عدم وجود مفسده‌اهم، حدود و شرایط اجرایی هر دو مرتبه از وجود را تعیین و تکلیف مالایطاق را از دوش مکلفان (چه فرد و چه حاکمیت) برمی‌دارد.

بر اساس تحلیل‌های صورت‌گرفته، ماهیت و خوب امر به معروف و نهی از منکر، یک الگوی بسیط (یا صرفاً کفایی یا صرفاً عینی) نیست، بلکه یک ساختار چندلایه، پویا و موقعیت‌مند است. این مدل، که از جمع‌بندی آیات سه‌گانه به دست می‌آید، دارای دو سطح اصلی و یک اصل حاکم است:

لایه اول: وجوب عینی حداقلی (مبتنی بر ولایت متقابل): این لایه، یک مسئولیت عمومی و فراگیر برای تمام مؤمنان در سطح انکار قلبی و تذکر لسانی است. این وجوب، فرهنگ نظارت و حساسیت اجتماعی را در جامعه نهادینه می‌کند و از عادی‌سازی منکرات جلوگیری می‌نماید.

لایه دوم: وجوب کفایی نهادینه (مبتنی بر امت متخصص): این لایه، یک تکلیف تخصصی برای نخبگان، علما و حاکمیت اسلامی در سطح اقدامات عملی، اجرایی و حتی قهری است. این وجوب، نیازمند علم، قدرت و سازماندهی است و با هدف مقابله با منکرات پیچیده و ساختاری صورت می‌گیرد.

اصل حاکم: شرطیت و واقع‌گرایی (مبتنی بر آیه «علیکم انفسکم»): این اصل، هر دو لایه را تعدیل می‌کند. وجوب در هر مرتبه، مشروط به احتمال تأثیر، عدم وجود ضرر یا مفسده بزرگتر، و سنجش عقلانی مصالح و مفاسد است.

این مدل، ضمن حفظ انسجام درونی متون دینی، به یک فهم کارآمد و منعطف از این فریضه منجر می‌شود که هم بر مسئولیت فردی تأکید دارد و هم بر نقش ساختارهای تخصصی و حاکمیتی.

ارائه این مدل چندلایه، پیامدهای نظری و عملی مهمی در پی دارد. از منظر نظری، این مدل از دوگانگی سنتی «کفایی/عینی» فراتر رفته و ماهیت وجوب را به صورت یک طیف پویا بازتعریف می‌کند. این نگاه، به ما امکان می‌دهد تا روایات و آیات ظاهراً متعارض را در یک چارچوب منسجم و هماهنگ فهم کنیم.

از منظر عملی، این مدل به تفکیک دقیق نقش‌ها و مسئولیت‌ها در جامعه اسلامی کمک می‌کند: نقش فرد؛ هر شهروند مؤمن، به حکم ولایت ایمانی، یک «دیدهبان اجتماعی» است که مسئولیت نظارت همگانی و تذکر لسانی را بر عهده دارد. این نقش، ضامن پویایی و سلامت اخلاقی جامعه از درون است. نقش نخبگان و حاکمیت: علما، نخبگان فکری و نهادهای حاکمیتی، به حکم تخصص و قدرت، مسئولیت «اقدام نهادینه» و مقابله با انحرافات ساختاری و کلان را بر عهده دارند. این نقش، ضامن اجرای عدالت و حفظ چارچوب‌های اصلی شریعت است. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که احیای کارآمد فریضه امر به معروف و نهی از منکر در عصر حاضر، نیازمند درک این ماهیت چندلایه و تفکیک مسئولیت‌هاست. تکیه صرف بر مسئولیت فردی، بدون حمایت ساختارهای تخصصی، به ناکارآمدی و سرخوردگی می‌انجامد و تمرکز صرف بر اقدام حاکمیتی، بدون پشتوانه نظارت عمومی و فرهنگ‌سازی، به استبداد و ناکامی منجر خواهد شد. تنها با تعامل هماهنگ میان این دو لایه و با رعایت اصل واقع‌گرایی و حکمت، می‌توان به جامعه‌ای دست یافت که در آن، همگان برای تحقق خیر و صلاح، مسئولانه عمل می‌کنند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان در نگارش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- أوسى، محمود بن عبدالله. (١٤١٥ق). روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم و السبع المثانى. بيروت: دارالكتب العلميه.
- ابن عاشور، محمدطاهر. (١٤٢٠ق). تفسير التحرير و التنوير. بيروت: مؤسسه التاريخ العربى.
- ابن عربى، محمد بن على. (١٤٢٢ق). تفسير ابن عربى (تأويلات عبدالرزاق). بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- ابن عطيه، عبدالحق بن غالب. (١٤٢٢ق). المحرر الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز. بيروت: دارالكتب العلميه.
- ابن قتيبه، عبدالله بن مسلم. (١٤١١ق). تفسير غريب القرآن. بيروت: دار و مكتبة الهلال.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر. (١٤١٩ق). تفسير القرآن العظيم. بيروت: دارالكتب العلميه.
- ابوالسعود، محمد بن محمد. (١٩٨٣م). ارشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- ابوعبيده، معمر بن مثنى. (١٣٨١ق). مجاز القرآن. قاهره: مكتبة الخانجى.
- ايروانى، باقر. (١٤٢٧ق). دروس تمهيديه فى الفقه الاستدلالي. قم: ناشر نامشخص.
- بحرانى، هاشم بن سليمان. (١٤١٥ق). البرهان فى تفسير القرآن. قم: مؤسسه البعثه.
- بقاعى، ابراهيم بن عمر. (١٤٢٧ق). نظم الدرر فى تناسب الآيات و السور. بيروت: دارالكتب العلميه.
- بلاغى، محمدجواد. (بى تا). آلاء الرحمن فى تفسير القرآن. قم: وجدانى.
- بيضاوى، عبدالله بن عمر. (١٤١٨ق). أنوار التنزيل و أسرار التأويل. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- تبريزى، جواد بن على. (١٤١٦ق). إرشاد الطالب إلى التعليق على المكاسب. قم: مؤسسه اسماعيليان.
- تسترى، سهل بن عبدالله. (١٤٢٣ق). تفسير التستري. بيروت: دارالكتب العلميه.
- جصاص، احمد بن على. (١٤٠٥ق). أحكام القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- حائرى، سيد كاظم حسيني. (١٣٩٩ق). أساس الحكومه الإسلاميه. بيروت: مطبعه النيل.
- حقى برسوى، اسماعيل بن مصطفى. (بى تا). روح البيان. بيروت: دار الفكر.
- حلّى، احمد بن محمد اسدى. (١٤٠٧ق). المهذب البارع فى شرح المختصر النافع. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
- حلّى، حسن بن يوسف بن مطهر. (١٤٠١ق). أجوبه المسائل المهنائيه. قم: چاپخانه خيام.
- حلّى، مقداد بن عبدالله سيورى. (١٤٠٤ق). التنقيح الرائع لمختصر الشرائع. قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى.
- حويزى، عبدعلى بن جمعه. (١٤١٥ق). نور الثقلين. قم: اسماعيليان.
- خمينى، سيد روح الله موسى. (بى تا). تحرير الوسيله. قم: دار العلم.
- دروزه، محمد عزه. (١٤٢١ق). التفسير الحديث. بيروت: دار الغرب الإسلامى.
- رازى، فخرالدين محمد بن عمر. (١٤٢٠ق). مفاتيح الغيب. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- رضا، محمد رشيد. (١٤١٤ق). تفسير المنار. بيروت: دار المعرفه.
- زمخشري، محمود بن عمر. (١٤٠٧ق). الكشاف. بيروت: دارالكتاب العربى.
- سيحانى تبريزى، جعفر. (١٣٩٥ش). منيه الطالبين فى تفسير القرآن المبين. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- طباطبايى، محمدحسين. (١٣٩٠ق). الميزان فى تفسير القرآن. بيروت: مؤسسه الأعلمى.
- طبرسى، فضل بن حسن. (١٣٧٢ش). مجمع البيان فى تفسير القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبرى، محمد بن جرير. (١٤١٢ق). جامع البيان فى تفسير القرآن. بيروت: دار المعرفه.

- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عاملی (کرکی)، علی بن حسین. (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد. قم: مؤسسه آل البيت.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی. تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک.
- قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸ق). محاسن التأویل. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۲۰۰۰م). لطائف الاشارات. قاهره: الهیئه المصریه العامه للكتاب.
- قطب، سید. (۱۴۲۵ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). تفسیر القمی. قم: دار الكتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ویراستاران). تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ق). تأویلات أهل السنة. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. بیروت: دار الفکر.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف. قم: دار الكتاب الإسلامی.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۱ق). الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. قم: مدرسه الإمام علی بن أبی طالب.
- منتظری، حسین علی. (۱۴۰۹ق). دراسات فی ولایة الفقیه. قم: نشر تفکر.
- مشکینی، میرزا علی. (۱۴۱۸ق). الفقه المأثور. قم: نشر الهادی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

References

- Alusi, Mahmud ibn Abdullah. (1415 AH). *Ruh al-Maani fi Tafsir al-Quran al-Azim wa al-Sab al-Mathani*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir. (1420 AH). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir*. Beirut: Muassasat al-Tarikh al-Arabi.
- Ibn Arabi, Muhammad ibn Ali. (1422 AH). *Tafsir Ibn Arabi (Tawilat Abd al-Razzaq)*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Ibn Atiyyah, Abd al-Haqq ibn Ghalib. (1422 AH). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Qutaybah, Abdullah ibn Muslim. (1411 AH). *Tafsir Gharib al-Quran*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal.
- Ibn Kathir, Ismail ibn Umar. (1419 AH). *Tafsir al-Quran al-Azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Abu al-Suud, Muhammad ibn Muhammad. (1983). *Irshad al-Aql al-Salim ila Mazaya al-Quran al-Karim*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Abu Ubaydah, Muammar ibn Muthanna. (1381 AH). *Majaz al-Quran*. Cairo: Maktabat al-Khanji.
- Iravani, Baqir. (1427 AH). *Durus Tamhidiyyah fi al-Fiqh al-Istidlali*. Qom: Unknown publisher.
- Bahrani, Hashim ibn Sulayman. (1415 AH). *Al-Burhan fi Tafsir al-Quran*. Qom: Muassasat al-Bithah.
- Biqai, Ibrahim ibn Umar. (1427 AH). *Nazm al-Durar fi Tanasub al-Ayat wa al-Suwar*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Balaghi, Muhammad Jawad. (n.d.). *Ala al-Rahman fi Tafsir al-Quran*. Qom: Wijdani.
- Baydawi, Abdullah ibn Umar. (1418 AH). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Tawil*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Tabrizi, Jawad ibn Ali. (1416 AH). *Irshad al-Talib ila al-Taliq ala al-Makasib*. Qom: Muassasat Ismailiyan.
- Tustari, Sahl ibn Abdullah. (1423 AH). *Tafsir al-Tustari*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Jassas, Ahmad ibn Ali. (1405 AH). *Ahkam al-Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Hairi, Sayyid Kazim Husayni. (1399 AH). *Asas al-Hukuma al-Islamiyyah*. Beirut: Matbaat al-Nil.
- Haqqi Bursawi, Ismail ibn Mustafa. (n.d.). *Ruh al-Bayan*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Hilli, Ahmad ibn Muhammad Asadi. (1407 AH). *Al-Muhadhdhab al-Bari fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi*. Qom: Daftar Intisharat Islami.
- Hilli, Hasan ibn Yusuf ibn Mutahhar. (1401 AH). *Ajwibat al-Masail al-Muhanna'iyyah*. Qom: Khayyam Press.
- Hilli, Miqdad ibn Abdullah Suyuri. (1404 AH). *Al-Tanqih al-Rai li Mukhtasar al-Sharai*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library Publications.
- Huwayzi, Abd Ali ibn Jumah. (1415 AH). *Nur al-Thaqalayn*. Qom: Ismailiyan..
- Khomeini, Ruhollah Musavi. (n.d.). *Tahrir al-Wasilah*. Qom: Dar al-Ilm.
- Darwazah, Muhammad Izzah. (1421 AH). *Al-Tafsir al-Hadith*. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami.
- Razi, Fakhr al-Din Muhammad ibn Umar. (1420 AH). *Mafatih al-Ghayb*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Rida, Muhammad Rashid. (1414 AH). *Tafsir al-Manar*. Beirut: Dar al-Marifah.
- Zamakhshari, Mahmud ibn Umar. (1407 AH). *Al-Kashshaf*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.

- Sobhani Tabrizi, Jafar. (1395 SH). *Munyat al-Talibin fi Tafsir al-Quran al-Mubin*. Qom: Muassasat Imam Sadiq.
- Tabatabai, Muhammad Husayn. (1390 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Muassasat al-Alami.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan. (1372 SH). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Naser Khosrow.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1412 AH). *Jami al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar al-Marifah.
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (n.d.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Amili (Karki), Ali ibn Husayn. (1414 AH). *Jami al-Maqasid*. Qom: Muassasat Al al-Bayt.
- Ayyashi, Muhammad ibn Masud. (1380 AH). *Tafsir al-Ayyashi*. Tehran: Maktabat al-Ilmiyyah al-Islamiyyah.
- Fadlallah, Muhammad Husayn. (1419 AH). *Min Wahy al-Quran*. Beirut: Dar al-Malak.
- Qasimi, Jamal al-Din. (1418 AH). *Mahasin al-Tawil*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Qushayri, Abd al-Karim ibn Hawazin. (2000). *Lataif al-Isharat*. Cairo: Al-Hayah al-Misriyyah al-Ammah lil-Kitab.
- Qutb, Sayyid. (1425 AH). *Fi Zilal al-Quran*. Beirut: Dar al-Shuruq.
- Qummi, Ali ibn Ibrahim. (1363 SH). *Tafsir al-Qummi*. Qom: Dar al-Kitab.
- Kulayni, Muhammad ibn Yaquub. (1407 AH). *Al-Kafi* (A. A. Ghaffari & M. Akhundi, Eds.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Maturidi, Muhammad ibn Muhammad. (1426 AH). *Tawilat Ahl al-Sunnah*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Maraghi, Ahmad Mustafa. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Mughniyah, Muhammad Jawad. (1424 AH). *Al-Tafsir al-Kashif*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Muqatil ibn Sulayman. (1423 AH). *Tafsir Muqatil ibn Sulayman*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Makarem Shirazi, Naser. (1421 AH). *Al-Amthal fi Tafsir Kitab Allah al-Munzal*. Qom: Madrasat al-Imam Ali ibn Abi Talib.
- Montazeri, Husayn Ali. (1409 AH). *Dirasat fi Wilayat al-Faqih*. Qom: Nashr Tafakkur.
- Meshkini, Mirza Ali. (1418 AH). *Al-Fiqh al-Mathur*. Qom: Nashr al-Hadi .
- Najafi, Muhammad Hasan. (1404 AH). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharai al-Islam*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.